

УДК 342.4:342.7](477)«1710»

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.63>

ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИ В «РУСЬКІЙ ПРАВДІ» ТА КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ІДЕЙ ПРАВ І СВОБОД В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ

Пелех І.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права,

Запорізький національний університет,

ORCID: 0000-0002-7896-688X

Пелех І.В. Правовий статус особи в «Руській Правді» та Конституції Пилипа Орлика: історичні витоки ідей прав і свобод в українській правовій традиції.

Стаття присвячена комплексному історико-правовому дослідженню еволюції правового статусу особи в українській правовій традиції на прикладі двох фундаментальних пам'яток: «Руської Правди» та Конституції Пилипа Орлика 1710 року. У роботі проаналізовано генезис ідей прав і свобод людини, починаючи від епохи Київської Русі. Автор доводить, що «Руська Правда» заклала перші підвалини правової захищеності особи, хоча цей статус був суворо диференційованим, і був залежний від соціального стану. Детально розглянуто систему кримінальних штрафів («вір»), яка замінила собою звичаєву кровну помсту державною процедурою, що стало важливим кроком до гуманізації права. Особливу увагу приділено захисту честі, гідності та майнової недоторканності вільних верств населення, що свідчить про раннє формування концепції особистої недоторканності. Другим етапом дослідження є аналіз Конституції Пилипа Орлика («Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького»), яка розглядається як унікальний зразок раннього європейського конституціоналізму. Висвітлено перехід від станової ієрархії середньовіччя до ідеї «суспільного договору». Доведено, що документ 1710 року вперше в українській історії чітко розмежував владу та ввів механізми стримувань і противаг, що безпосередньо вплинуло на зміцнення правового статусу особи. Конституція проаналізована крізь призму обмеження гетьманського свавілля, встановлення незалежного суду та захисту прав соціально вразливих груп (вдів, сиріт, козацьких родин), що свідчить про зародження ідей соціальної справедливості, і підкреслює його актуальність і для сьогоденних часів.

У порівняльному аспекті виявлено тяглість української правової думки, яка розвивалася в руслі загальноєвропейських цінностей. Обґрунтовано, що попри великий хронологічний розрив, обидва документи демонструють спільне прагнення до обмеження деспотії та встановлення законності. Висновки статті підтверджують, що сучасні права і свободи людини в Україні мають глибоке історичне коріння, а Конституція Пилипа Орлика стала логічним завершенням еволюції розвитку прав особи козацькій республіці.

Ключові слова: правовий статус особи, Руська Правда, Конституція Пилипа Орлика, права і свободи людини, історія українського права, джерела права Київської Русі, українська правова традиція, історико-правовий аналіз

Pelekh I.V. The legal status of the individual in «Ruska Pravda» and the Constitution of Pylyp Orlyk: historical origins of ideas of rights and freedoms in the ukrainian legal tradition.

The article is devoted to a comprehensive historical and legal study of the evolution of the legal status of the individual within the Ukrainian legal tradition, based on the example of two fundamental legal monuments: *Russkaya Pravda* and the Constitution of Pylyp Orlyk of 1710. The study analyzes the genesis of ideas of human rights and freedoms beginning with the period of Kyivan Rus. The author demonstrates that *Russkaya Pravda* laid the initial foundations for the legal protection of the individual, although such protection was strictly differentiated and depended on social status. Particular attention is paid to the system of criminal fines (*vira*), which replaced customary blood feud with a state-administered legal procedure, constituting an important step toward the humanization of law. Special emphasis is placed on the protection of honor, dignity, and property inviolability of the free strata of society, which indicates the early formation of the concept of personal inviolability.

The second stage of the study focuses on the analysis of the Constitution of Pylyp Orlyk (*Pacts and Constitutions of the Rights and Freedoms of the Zaporizhian Host*), which is examined as a unique

example of early European constitutionalism. The transition from the medieval estate-based hierarchy to the idea of a «social contract» is highlighted. It is substantiated that the 1710 document, for the first time in Ukrainian history, clearly delineated power and introduced mechanisms of checks and balances, which directly contributed to the strengthening of the legal status of the individual. The Constitution is analyzed through the prism of limiting the arbitrariness of the Hetman's authority, establishing an independent judiciary, and protecting the rights of socially vulnerable groups (widows, orphans, and Cossack families), which testifies to the emergence of ideas of social justice and underscores its relevance in contemporary contexts.

From a comparative perspective, the study reveals the continuity of Ukrainian legal thought, which developed in line with broader European values. It is argued that despite the significant chronological gap, both documents demonstrate a common aspiration to limit despotism and establish the rule of law. The conclusions of the article confirm that modern human rights and freedoms in Ukraine have deep historical roots, and that the Constitution of Pylyp Orlyk became a logical culmination of the evolution of individual rights within the Cossack republican tradition.

Key words: legal status of the individual, Ruska Pravda, Constitution of Pylyp Orlyk, human rights and freedoms, history of Ukrainian law, sources of law of Kyivan Rus, Ukrainian legal tradition, historical and legal analysis.

Постановка проблеми. Сучасне українське державотворення та євроінтеграційні процеси вимагають глибокого переосмислення історичних витоків вітчизняної правової традиції, враховуючи повномасштабне вторгнення росії та триваючу вже 12 років війну. Ідея прав людини, особливо природних, яка є наріжним каменем сучасної демократії, не виникла на порожньому місці, а пройшла довгий шлях еволюції від простого розуміння, що людина має право на життя та їжу, до закріплення цих прав у міжнародних пактах та статутах. У цьому контексті ключовими віхами є «Руська Правда» Ярослава Мудрого та так звана Конституція Пилипа Орлика 1710 року («Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін», для зручності далі – Конституція Пилипа Орлика). Ці документи не лише фіксували правові норми свого часу, а й відображали унікальне бачення місця людини в суспільстві та державі, окреслювали взаємодії держави і особи та були по-своєму прогресивні в час свого прийняття.

Мета дослідження полягає у порівняльному аналізі правового статусу особи в двох фундаментальних пам'ятках українського права, виявленні еволюції від станово-захисних механізмів Київської Русі до договірно-конституційних принципів козацької доби.

Стан опрацювання проблематики. Дана тематика у науковому середовищі досліджувалася хоч і детально, але досить фрагментарно. Так, окремому аналізу піддавалися норми як «Руської правди», так і Конституції Пилипа Орлика, проте відсутнім є порівняльний аналіз норм на предмет схожих та відмінних рис у регулюванні правового статусу особи. Серед праць, які варто зазначити, це монографія Фігурного Ю.С. «Український гетьман Пилип Орлик», де «аналізується державотворча діяльність Пилипа Орлика в українознавчому вимірі» [1]. Також заслуговують на увагу роботи Демянішина Я.В. щодо аналізу історичного розвитку та формування ідей гарантії прав і свобод людини та громадянина в контексті теоретико-правової спадщини України [2] та Настюка А.А. про аспекти правової регуляції трудової діяльності часів Київської Русі [3]

Виклад основного матеріалу. Звісно українська правотворчість за весь період існування нашої держави, має десятки правових джерел, що заслуговують на окрему, прискіпливу увагу, вивчення та аналіз. Проте, на думку автора, цікавим є проаналізувати та співставити саме дві найвідоміші правові пам'ятки, які охоплюють зовсім різні періоди, форми правління та розвиток правової думки та проаналізувати правовий статус особи у цих документах.

Варто почати з того, що правовий статус особи - це система прав, свобод, законних інтересів, обов'язків, та відповідальності, що закріплені у нормативно-правових актах і гарантовані державою, відповідно до яких особа як суб'єкт правовідносин координує свою поведінку в суспільстві. Але у історичних документах досить важко виділити окремо ті складові правового статусу, що знає кожен юрист, тому, що кожен документ має свою унікальну структуру, стиль, погляд на права та обов'язки, що уособлювало в собі вплив не лише тогочасних правових думок, а й політичного становища України, перебування її під протекторатом чи в окупації та ін.

Першим кодифікованим правовим актом тогочасного руського феодального права виступила збірка «Руська Правда» (різні редакції датуються приблизно XI—XII ст). Для аналізу була взята та редакція, яка є загальнодоступною, адаптованою для читання - коротка редакція «Руської Правди» із 43 артикулами, є найстарішою.

У цьому документі правовий статус особи не був універсальним (як зараз), а становий, тобто права людини залежали не від факту її народження, а від місця в соціальній ієрархії. Тому право на рівність, що є гарантованим сьогодні та загальноприйнятим, у цьому документі відсутнє.

Найяскравіше правовий статус особи виявлявся у кримінальному праві, а саме у системі штрафів за вбивство (віра). Життя різних категорій населення оцінювалося державою по-різному, що свідчить про жорстку ієрархію в системі ціни життя тої чи іншої особи. За вбивство привелієйованої частини суспільства Київської Русі «княжого мужа» («тіунь, огнищанина і за конюха» арт. 10; ««хто уб'є князівського мужа у розбої» арт. 3) накладався подвійний штраф – 80 гривень [4]. Це свідчить про те, що наближеність особи до влади надавала їй найвищий правовий захист. Життя ж звичайного вільного общинника («князівський отрок, або конюх, або повар» арт. 9; «простолюдин» арт. 3) оцінювалося у 40 гривень [4]. Набагато дешевше оцінювалося життя напівзалежних та залежних, при чому також існувала своя диференціація («за смерда і холопа 5 гривен, а за рабину – 6 гривен» арт. 13; «за кормилицю 12 гривен, навіть, якщо кормилиця буде холопкою або рабою» арт. 14; «сізьського князівського тіуна княж або ратойного» (арт. 11) та «реместв'яника і за реместв'яницю» (арт. 12) по 12 гривен) [4].

Правовий статус вільної людини включав захист не лише життя, а й честі та саме тілесної недоторканності. В тексті «Руської Правди» достатньо приділено багато уваги покаранням за нанесення тілесних ушкоджень (різного ступеня тяжкості, як це зараз можна би було кваліфікувати відповідно до норм Кримінального кодексу України). Високі штрафи передбачалися за дії, що принижують гідність: удари жердиною, долонею, виривання бороди чи вусів (12 гривень), відсікання пальця, руки чи ноги каралося штрафами (наприклад, 3 гривні за палець) [4]. Звісно, можна доволі обережно говорити про поняття право на честь та гідність в контексті існування лише норм з штрафами, проте в цілому текст «Руської Правди» є доволі гуманним та прогресивним як для того часу.

Право на приватну власність, право на спадкування також побічно згадується в тексті «Руської правди», хоча його обсяг так само був залежним від статусу особи. «Руська Правда» ретельно захищає власність, як рухому, так і нерухому («Коли хтось сяде без дозволу на чужого коня, то 3 гривні продажі» арт. 28; «або зброя, або гаманець» арт. 29; «скотина у полі, а будуть це вівці, або кози, або свині» арт. 39) [4].

Коротка редакція, на відміну від інших редакцій, не містить положення щодо спадкування та ролі жінки в Київській Русі, проте містить норми стосовно процесуального статусу особи та можливості регулювання зобов'язальних відносин «Якщо якийсь купець дасть іншому купцеві куни для купівлі або як позичку, то купець не обов'язково має мати свідків; він може піти на роту, якщо той, кому дано куни, буде заперечувати...», арт. 45 [4].

Із вищезазначеного можна відмітити те, що «Руська Правда» замінила кровну помсту (яка була широко розповсюджена у кримінальному праві тогочасних держав) державною системою штрафів, перетворивши захист особи з приватної справи роду на публічну справу князя.

Конституція Пилипа Орлика 1710 року є унікальною пам'яткою правової думки. І хоча в її тексті відсутнє сучасне поняття «права людини» та «правовий статус», вона містить дуже прогресивні для свого часу норми, що все ж таки регулювали статус особи.

Регулювання правового статусу особи в цьому документі можна розділити на кілька ключових аспектів. В першу чергу в документі вказуються різні категорії осіб, в залежності від їхнього суспільного стану. Тобто, навіть майже через 700 років після прийняття «Руської Правди» все одно зберігається цей поділ осіб, і право на рівність не гарантується, хоча Конституція і всіляко закріплює захист особи від свавілля службовців.

Обмеженню свавілля влади приділялася особлива увага. Велика кількість норм присвячена захисту особи від експлуатації та трудової повинності: «не змушувати ремісників безоплатно виконувати свої домашні справи і козаків до розсилки приватної не залучати» (Глава X) [5]. Текст суворо забороняє старшині (полковникам, сотникам, отаманам) використовувати своє службове становище для особистого збагачення за рахунок підлеглих: «панове полковники, сотники, отамани з усіма військовими та посполитими урядниками не наважувалися виконувати панщин та відробітки на своїх приватних господарствах силами козаків та посполитих, особливо тих, які ані до урядів їх, ані їм безпосередньо не належать» (Стаття X) [5]. Це свідчить про доволі прогресивний погляд на право на свободу праці, а найголовніше, це один із багатьох механізмів обмеження повноважень службовців, що мав прямий вплив на реалізацію прав людини.

Важливим є те, що які в «Руській правді», так і Конституції, захищається право особи на приватну власність: «не віднімати та силою не змушувати продавати землю, не відбирати за будь-яку провину рухоме та нерухоме майно» (Стаття X) [5].

Доволі революційними та сучасними були норми про соціальний захист вразливих верств (тобто, соціальні права). Конституція містила унікальні для XVIII століття норми соціального захисту,

спрямовані на підтримку найбідніших верств населення - захист вдів та сиріт: «Вдови-козачки й осиротілі діти козацькі, двори козацькі й жінки в час відсутності козаків, які перебувають в походах або на якійсь іншій військовій службі, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися - так погоджено і ухвалено» (Стаття XI) [5]. Також передбачалася допомога постраждалим, чиї господарства були зруйновані війною: «...а всі завдані Україні за теперішньої війни збитки Московою були сплачені і справедливо відшкодовані» (Стаття II) [5]. Варто погодитися, що і через 300 років, ці норми є надзвичайно актуальними для незалежної України, і також знаходять своє відображення як в Конституції України, так і в спеціалізованих законодавчих актах.

Одним із найважливіших аспектів було право особи на справедливий суд. Конституція встановлювала, що гетьман не має права карати будь-кого на свій розсуд, гетьман не міг самовладно страчувати, ув'язнювати чи конфісковувати майно. Усі провини, чи то знатного, чи простого козака, мали розглядатися Генеральним Судом. Це закладало принцип верховенства права та захисту особи від тиранії. Взагалі, в тексті документа багато норм присвячено правовому статусу Гетьмана, але підсумувати все це можна наступною цитатою: «А сприяти цьому буде Ясновельможний гетьман своєю мудрою турботою та владою, котрому належить усі негаразди Вітчизни нашої виправляти, а права та вольності військові непорушно зберігати і охороняти» (Стаття XVI) [5].

Також Конституція засуджувала практику, коли багаті перекладали податковий тягар на бідних («худобних»), і вимагала полегшення для незаможних.

Доволі характерним, для того часу, є присутність норми, присвяченою православ'ю. Православ'я проголошувалося панівною релігією, і Конституція передбачала відновлення автокефалії української церкви (тобто виведення з-під підпорядкування Москві). Це означало, що повнота прав фактично гарантувалася православним християнам: «... перший пункт про віру святу православному східного сповідання належить розпочати, ... нині, непорушно в ній перебуваючи, жодним іновір'ям ніколи не спокушався» (Стаття 1) [5]. Тобто, право на свободу релігії та віросповідання було відсутнє у Конституції Пилипа Орлика.

Ще доволі багато норм в тексті стосуються обмеження права службовців всіх рівнів на зловживання владою, корупційні дії, використання службового становища в приватних інтересах. Все це можна розглянути через призму сучасного права особи на демократичну, правову країну, де працює розподіл влади та система стримувані і противаг.

Висновки. Проаналізовані правові пам'ятки хоча і мають досить різні передумови та час прийняття, проте містять в собі деякі схожі елементи (поділ на суспільні стани і залежність обсягу прав і свобод від них, наприклад). Проте в «Руській Правді» правовий статус особи був більше матеріальним: кожна людина мала свою «ціну» (віру). У Конституції Пилипа Орлика статус стає більш політичним і головним вже стає не те, скільки коштує життя особи, а те, чи має влада право порушити законні інтереси особи без санкції суду.

Конституція Пилипа Орлика вводить поняття соціального захисту вразливих верств населення, що свідчить новітній погляд на соціальну функцію держави, про яку раніше задумувалися досить побічно. В «Руській Правді» держава (в особі князя) лише виступала арбітром у конфліктах власників.

Щодо політичних прав, то у часи Київської Русі лише вузьке коло наближених до князя осіб (болярська рада) мало вплив на політику. Конституція Пилипа Орлика навпаки розширила цей статус до всієї старшини та представників Війська Запорозького, заклавши підвалини сучасного парламентаризму та вільних виборів. Тобто, «Руська Правда» заклала фундамент індивідуальної безпеки та захисту права приватної власності особи, а Конституція Пилипа Орлика додала до цього фундаменту політичну свободу та захист від авторитаризму, тиранії, узурпації влади та її зловживанням. Конституція Пилипа Орлика демонструє велетенський стрибок правової свідомості, пропонуючи ідеї обмеження влади, соціального договору та гарантій прав окремих верств населення, що випередило багато європейських правових практик того часу. Обидві пам'ятки, попри різницю в епохах, демонструють випереджальний для свого часу гуманізм: «Руська Правда» через обмеження застосування смертної кари та акцент саме на майновій відповідальності, а Конституція Пилипа Орлика - через ідеї соціального захисту бідних верств населення та вдів. Простеження цього зв'язку дозволяє стверджувати про тяглість та самобутність української традиції прав і свобод, а також непереборне бажання українців бути вільними людьми, жити та реалізувати свої права в державі з такими органами державної влади, які мають чітко обмежені повноваження та заборону на зловживання своїми посадовими обов'язками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фігурний Ю.С. Український гетьман Пилип Орлик: монографія. К.: НДІУ, 2008. 124 с. URL: https://ndiu.knu.ua/images/elektr_bibl/figorlik.pdf.

2. Демянішин Я.В. Становлення та розвиток ідеї гарантії прав і свобод людини та громадянина в теоретико-правовій спадщині України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 164-170. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.24>.
3. Настюк А.А. Регуляція захисту прав працюючих у Київській Русі згідно літописних джерел. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2023. Том XXXIII. С. 66-76. DOI: <https://doi.org/10.32782/npnuola.v33.2023.9>.
4. «Руська правда» – джерело історії та правової системи Київської Русі. URL: <https://biblio.lib.kherson.ua/ruska-pravda.htm>.
5. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін, підтверджені 5 квітня 1710 року. URL: <https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Пелех І.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0